

EIGEN ERVARING STUURT DE EXEGESE VAN DE BIJBELSE TEKST: LUTHER LEGT HET *MAGNIFICAT* UIT

Christoph Burger

1. Ervaringen kleuren de exegese van teksten die men als autoritatief beschouwt

Het is heel gewoon dat ervaringen de waarneming beïnvloeden. Zodra de eigen auto een deuk oploopt, valt het de bestuurder veel vaker op dat ook andere auto's deuken hebben. Als het eigen haar grijs begint te worden, ziet men om zich heen veel meer mensen met grijs haar dan voorheen.

Dit fenomeen blijft niet beperkt tot dergelijke alledaagse verschijnselen. Ook de omgang met teksten die iemand als autoritatief beschouwt, wordt meestal beïnvloed door zijn (of: haar) ervaringen. Dat is inzoverre erg, als men op die wijze de tekst laat 'buikspreken'. Men wil zich enerzijds door die autoritatieve tekst laten gezeggen, maar anderzijds projecteert men op basis van de eigen ervaring in die tekst, wat men toch al verwacht. Er is dus sprake van een hermeneutische cirkel: men verwacht dat de autoritatieve tekst leiding geeft aan de inrichting van het eigen leven en aan het leven van anderen, en tegelijk interpreteert men deze tekst vanuit de eigen ervaring.

Franz Overbeck, hoogleraar voor de exegese van het Nieuwe Testament aan de Theologische Faculteit van de universiteit Bazel en vriend van Friedrich Nietzsche, heeft zichzelf onverbiddelijk rekenschap gegeven over de consequenties van een dergelijke 'eisegese'. In zijn *Kirchenlexicon*, dat hij voor eigen gebruik schreef, noteerde hij rond het jaar 1900: 'Es ist das grösste Unglück, das einem Text passiren kann, ausgelegt zu werden, und je eifriger man sich seiner in diesem Sinne annimmt [je eifriger man ihn also *deutet*], um so grösser ist das Unglück.'¹ Als men deze radicale kritiek tot zich laat

1. F. Overbeck, 'Theologie (Wissenschaft) Exegese. Allgemeines', in: dez., *Werke und Nachlass*, vol. 5: *Kirchenlexicon Texte. Ausgewählte Artikel J–Z*, hg. von B. von Reibnitz, Stuttgart 1995, 593-597, hier: 596. Hier geciteerd volgens E. Jüngel, 'Besinnung auf 50 Jahre theologische Existenz', in: *ThLZ* 128 (2003), 472-484, hier: 473-474. – Dit artikel is een samenvatting van enkele resultaten van een monografie: Chr. Burger, *Marias Lied in Luthers Deutung*. Der Kommentar zum Magnifikat (Lc. 1: 46b-55) aus den Jahren 1520/21, Tübingen 2007. – De mederedactieleden K. Zwanepol en Th. Bell dank ik hartelijk voor hun voorstellen tot verbetering van mijn Nederlands.

doordringen, zou men het liefst überhaupt niet meer willen exegetiseren. Omdat men zich ook bij het *lezen* van een tekst – hardop of niet – al niet kan onttrekken aan de inkleuring ervan, zou men dan ook daarvan moeten afzien. Toch blijven mensen teksten uitleggen die ze als gezaghebbend beschouwen. Ze dragen hun ervaringen met zich mee en kleuren hun zienswijze er mee in. De omgang van Martin Luther met het lied van Maria volgens Lucas enerzijds, en van Thomas Müntzer met het hele eerste hoofdstuk van deze evangelist anderzijds zijn daar voorbeelden van.

Het prikkelt tot een vergelijking dat Luther en Müntzer allebei in de volkstaal schrijven. Ze gebruiken beiden niet het Latijn, in de zestiende eeuw de taal van de beschaving die maar door een beperkte groep beheerst wordt, maar de volkstaal. Ze richten zich allebei tot een brede groep. Omdat hun beider uitleg afwijkt van de gebruikelijke, ontmoeten ze beiden weerstand. Tot een vergelijking spoort verder aan dat voor beide theologen dezelfde vorsten van Saksen een belangrijke rol spelen: Frederik de Wijze en diens broeder Johan de Bestendige. Tot een vergelijking tussen de uitleg van beide theologen noopt ten derde dat Müntzer op Luther reageert.

Bijzonder boeiend aan deze vergelijking is tenslotte dat Luther woorden van God uit het boek van de profeet Jeremia aanhaalt teneinde Gods handelen volgens het *Magnificat* overzichtelijk te kunnen schetsen, terwijl Müntzer onder andere woorden van God uit het boek Jeremia aanhaalt teneinde zijn eigen opdracht als die van een profeet te kenmerken. Beiden interpreteren dus hun bijbelse tekst met behulp van teksten uit Jeremia.²

En toch ziet ieder van de twee theologen iets anders in deze tekst. Het lijkt alsof ze twee verschillende brillen op hun neuzen hebben. Men kan Luthers uitleg samenvatten onder de noemer: Maria prijst Gods verborgen handelen ten gunste van gelovigen, zij leert God loven, liefhebben en God vertrouwen. Müntzers uitleg kan men samenvatten onder de noemer: Het eerste hoofdstuk van het Lucasevangelie prijst Gods handelen ten gunste van de onderdrukten tegen de goddeloze tirannen. Beiden, Luther en Müntzer, beweren dat hun van elkaar verschillende invalshoek een basis in de tekst van Lucas 1 heeft.

2. Chr. Burger, 'Martin Luther en Thomas Müntzer leggen Lucas 1 uit. Verzen uit het boek Jeremia sturen de interpretatie', in: *Interpretatie. Tijdschrift voor bijbelse theologie* 14, nr. 1, januari 2006, 18-20, dez., 'Luther and Müntzer explaining Mary's song, the Magnificat, through different spectacles', in: C. Ocker (red.), *Politics and Reformations. Communities, Politics, Nations, and Empires. Essays in Honor of Thomas A. Brady, Jr.*, Leiden 2007, 241 - 253.

2. Schets van Luthers situatie in de jaren 1520/21 als achtergrond voor zijn exegese van het *Magnificat*

Al in de maand oktober 1520 moet Luther het plan hebben opgevat het *Magnificat* uit te leggen. Zijn theologische ontwikkeling was toen al behoorlijk ver gevorderd. Hij was er helemaal van overtuigd dat God de zondige mens alléén uit genade rechtvaardigt.³ En zijn overtuiging dat de paus en diens *curia* de zetel waren van dé tegenstander van God bij uitstek, de Antichrist, was helemaal vast komen te staan. Wat de houding van Luther ten opzichte van de paus en de pauselijke *curia* betreft, Luther had al in het jaar 1518 in zijn gesprek met kardinaal Cajetanus geweigerd zich aan de beslissingen van de kerk te onderwerpen. Toen al had hij ter weerlegging van zijn eigen opvattingen alléén getuigenissen uit de Heilige Schrift willen accepteren. Toen al vermoedde hij dat de Antichrist in de Roomse kerk zou heersen.⁴ In een brief aan de kapelaan van de keurvorst van Saksen, Spalatinus, schreef Luther in maart 1519, dat hij nu aan het twijfelen was of de paus de Antichrist zelf is of diens apostel.⁵ Vanuit Rome werden er twee processen tegen Luther gevoerd, en hij wordt door de pauselijke bullen *Exsurge, domine!* en *Decret Romanum pontificem* de kerk uitgezet. Zonder zijn machtige beschermheer keurvorst Frederik de Wijze van Saksen had de consequentie van de kerkelijke ban zijn doodvonnis kunnen worden.

Voor de exegese van het *Magnificat* werd het verder van groot belang dat Luther in de jaren 1519-1521 voor de tweede keer een poging ondernam het hele boek van de Psalmen uit te leggen. In 1519 was hij sinds zeven jaar hoogleraar theologie aan de universiteit van Wittenberg. In de jaren 1513-1515 had hij al colleges over het hele psalter gehouden die men *Dictata super psalterium* is gaan noemen. In het voorjaar van 1517 had hij een uitleg van de zeven boetepsalmen gepubliceerd en in de daarop volgende jaren een exegese van vier andere psalmen. In de jaren 1519-1521 was hij nu als hoogleraar met zijn tweede collegereeks over het hele psalter, de *Operationes in psalmos*, bezig. Luther pakte het bijzonder grondig aan – en hij zou dan ook maar tot de uitleg van Psalm 20 komen. De voorbereiding voor de in het Latijn gehouden colleges op de universiteit stelde Luther in staat in de volkstaal geschriften te vervaardigen. Veel bekender en veel invloedrijker dan zijn tweede collegereeks over de psalmen voor de studenten werden de

3. B. Hamm, 'Proximité de la grace et proximité de la colère: les premières années de Luther au couvent, début de sa réorientation réformatrice', in: *Positions luthériennes* 54 (2006), 289-328.

4. H. Kirchner, 'Luther und das Papsttum', in: H. Junghans (red.): *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, Berlin 1983, 441-456; noten: 871-874; hier: 442, n. 18.

5. Kirchner, *a.a.*, 43, noot 20.

geschreven in de Duitse volkstaal die hij op basis van de voorbereiding voor de universitaire colleges schreef: *Von den guten Werken, Von der Freiheit eines Christenmenschen* en *Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt*.

Eind 1520 was Luther op zoek naar een gelegenheid zijn dank te betuigen aan de jonge hertog Johan Frederik van Saksen. Deze was op het moment dat Luther het plan opvatte te schrijven, in 1520, 17 jaar oud. Hij had Luther door twee bemoedigende brieven een hart onder de riem gestoken en had zich bij zijn oom, keurvorst Frederik de Wijze, voor de ernstig bedreigde hoogleraar ingezet. Midden in het vervaardigen van Luthers vertaling en exegeese van het *Magnificat* valt immers Luthers reis naar Worms, om op de rijksdag verhoord te worden. Het tweede gedeelte schrijft Luther dan in zijn beschermende gevangenschap op de Wartburg.

Luther is van mening dat het *Magnificat* een bijzonder geschikte tekst is waarnaar een jonge vorst zou moeten luisteren. Hij begint en eindigt zijn vertaling en exegeese van deze bijbelse tekst dan ook met een opdracht en met een slotwoord aan de jonge hertog. Hij is zich zeer bewust van het feit dat de regerende keurvorst geen legitieme zonen heeft en dat Johan Frederik ná zijn vader Johan ooit zijn landsheer zal worden, keurvorst van Saksen, aarts-maarschalk van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse natie.⁶

Gezien deze situatie is het begrijpelijk dat Luther zijn geschrift ook het karakter geeft van een ‘vorstenspiegel’, zoals geestelijken die gewoon waren te schrijven. Hij wil als een trouwe onderdaan naar zijn beste vermogen bijdragen aan een opvoeding van de jonge hertog die deze in staat stelt, een bekwame heerser te worden en uiteindelijk in het paradijs terecht te komen. Ook al luistert menig vorst naar een wereldlijk liedje dat zijn vriendinnetje voor hem zingt – schrijft Luther –, het lied van Maria is veel meer het beluisteren waard. Want dit lied leert God te vrezen. En de vreze Gods is de belangrijkste kwaliteit van een vorst. Hoe minder een vorst *mensen* moet vrezen, hoe meer hij de vreze *Gods* nodig heeft, zoals die in vers 50b van het *Magnificat* ter sprake komt: ‘zij die God vrezen’.⁷ Omdat Luther als monnik het *Magnificat* sinds vijftien jaar iedere avond gedurende de vesper bidt, kent hij deze tekst uiteraard uit het hoofd.

Door zijn ervaringen met de paus en de pauselijke *curia* enerzijds, met de vorsten van Saksen anderzijds, en ten derde door zijn exegetische werk aan de psalmen zijn er dus al belangrijke wissels geplaatst voor Luthers uitleg van het *Magnificat*.

6. V. Leppin, G. Schmidt, S. Wefers (Hrsg.), *Johann Friedrich I. – der lutherische Kurfürst*, Gütersloh 2006.

7. Chr. Burger, ‘Luthers Gebetsvorschlag für Herzog Johann Friedrich von Sachsen’, in: E. Campi, L. Grane und A.M. Ritter (Hrsg.), *Oratio*. Das Gebet in patristischer und reformatorischer Sicht, Göttingen 1999, 185-196.

3. Luthers keuze van een invalshoek: wie hoogmoedig is, vertrouwt op zichzelf in plaats van op God. Daardoor onthoudt hij God geloof en lof

Wie de tekst van het *Magnificat* voor zich heeft, zal zien dat er vrij veel woorden in voorkomen die een rijke geschiedenis binnen de bijbelse teksten hebben. Afhankelijk van de eigen ervaring kiest een exegeet of een prediker één (of meerdere) van deze geladen woorden en stelt dit (of deze) centraal. Luther doet zijn uiterste best om deze rijke tekst recht te doen. Zo blijft hij bijvoorbeeld niet bij zijn eigen eerste vertaling aan het begin van zijn geschrift, maar doet hij voor de exegese van ieder afzonderlijk vers een tweede poging het zo goed mogelijk te vertalen.

Een samenvatting van zijn eigen uitleg van het *Magnificat* geeft Luther acht jaar na het verschijnen van zijn geschrift in 1529 in een liedboek. Uit zijn eigen samenvatting wordt tegelijk duidelijk in welke delen hij het *Magnificat* indeelt:

‘Ten eerste zingt Maria met een vrolijk hart van de genade en weldaad, die de barmhartige God haar in haar eigen persoon bewezen heeft. Ze looft hem en dankt hem daarvoor.

Ten tweede zingt ze van de weldaad en van het grote wonderbaarlijke werk, dat God ononderbroken doet. Hij doet het aan alle mensen in de hele wereld. Hij is barmhartig voor de vreesachtigen en erbarmelijken. Hij verheft de nederigen. Hij maakt de armen rijk. Anderzijds vernietigt hij de wijsheid van de trotsen en stoutmoedigen. Hij brengt de grote heren ten val, die op hun gezag en macht vertrouwen. Hij maakt rijken tot bedelaars.

Ten derde zingt zij van Gods bijzondere en allerhoogste werk, dat God Israël bezocht en verlost heeft door zijn enige zoon Jezus Christus.’⁸

Luther legt onder andere nadruk op vers 48a. Ik vertaal zo letterlijk mogelijk waar het hem op aan komt in zijn tweede poging binnen zijn geschrift: ‘Want Hij [God] heeft omgezien naar de nederigheid van zijn maagd.’ Luther beweert het volgende: God ziet op een daadkrachtige wijze om naar de nederigen, waarvan Maria een voorbeeld is.⁹ In de loop van zijn exegese maakt Luther duidelijk dat sociale nederigheid nog niet per se *die* nederigheid is waarop God helpend en reddend heenziet. Abraham, David en

8. Luther, vertaald uit het Duits, geciteerd volgens M. Jenny, ‘Luthers Gesangbuch’, in: H. Junghans (Hrsg.), *a.w.*, 306.

9. Chr. Burger, “Hij heeft omgezien naar den lagen staat zijner dienstmaagd.” Gerson, Luther, Zwingli en Calvijn over Lucas 1:48’, in: A. van de Beek en W.M. van Laar (red.), *Sola Gratia*. Bron voor de Reformatie en uitdaging voor nu, Zoetermeer 2004, 11-22.

koningin Esther zijn voor hem de voorbeelden van machtigen en rijken, die van binnen zo nederig waren dat God hen aanzag.

Uit de samenvatting in het liedboek wordt al duidelijk dat Luther de verzen Lc. 1:50-53 als het tweede en centrale hoofdgedeelte van het *Magnificat* beschouwt. Daarbinnen onderscheidt hij Maria's lof van zes werken van God. Deze zes werken vormen naar Luthers opvatting drie paren. God handelt in elk paar ten gunste van één groep (en tegen een andere groep). Maar eigenlijk gaat het niet om drie groepen, maar om steeds dezelfde groep. Onder de noemer 'op de juiste wijze nederig' bundelt Luther de drie groepen op wie God volgens hem genadig neerziet: die hem vrezen (vers 50b), de nederigen (of: geringen; vers 52b), en de hongerigen (vers 53a). Het blijkt dat Luther de drie groepen ten gunste waarvan God handelt niet scherp tegenover elkaar afbakent. Hij vat alle drie de groepen van mensen samen en weidt weinig over ze uit. Het zijn de gelovigen die hun eigen situatie uit Gods hand aanvaarden, die hem danken voor het goede dat zij uit zijn handen ontvangen en desnoods graag nederig zijn en blijven. Voor Luther is geloven – in de zin van vertrouwen – de sleutel tot het begrijpen van Gods handelen.¹⁰ God erkennen betekent God roemen, niet zichzelf. De bedoeling is volgens Luther dat mensen zich erop beroemen dat ze God 'erkennen'. Er is sprake van drie houdingen, die afgewezen worden: hoogmoed, slechte uitoefening van macht, en misbruik van rijkdom. Aanbevolen wordt één enkele houding, uitgedrukt door 'geestelijk arm', 'nederig' en 'hongerig' zijn.

In tegenstelling tot de 'nederigen' die hun nederig-zijn accepteren, weigeren 'hoogmoedigen' God te eren. Dat is volgens Luther het kernprobleem. Zij weigeren God te eren en daarmee hem te vertrouwen en te geloven: hem God te laten zijn. Naar hen kan God niet in genade omzien. Want zij weigeren te accepteren dat Hij hoog is en zij laag.

Binnen zijn schets van Gods zesvoudig werk, zoals hij dat in de verzen Lc. 1:51-53 meent te zien, is voor Luther vers 51b bijzonder belangrijk: 'Hij heeft verstrooid die hoogmoedig zijn in het gemoed van hun harten.' Wie zijn geschrift leest, komt steeds weer zijn bewering tegen dat onder deze 'hoogmoedigen' in zijn eigen tijd vooral de paus en diens volgelingen te verstaan zijn. De polemieken tegen de 'machtigen' (vers 52a) en tegen de 'rijken' (vers 53b) is veel korter en blijft verhoudingsgewijs veel bleker. Werkelijk te maken heeft Luther met de hoogmoedigen, dat wordt heel duidelijk.

10. B. Hamm, 'Warum wurde für Luther der Glaube zum Zentralbegriff des christlichen Lebens?', in: S.E. Buckwalter/B. Moeller (Hrsg.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Gütersloh 1998, 103-127.

Luther is weliswaar ervan overtuigd dat geen mens op aarde leven kan zonder gewaardeerd te worden,¹¹ maar eer en waardering moeten volgens Luthers overtuiging steeds gerelateerd worden aan God als de gever van alle gaven, zowel de innerlijke als de uiterlijke. En vooral moeten alle gaven Gods gerelateerd worden aan diens goedheid, waaruit zij vloeien. Luther beweert dat men God alléén dan echt kan kennen wanneer men niet zichzelf roemt, maar God.¹²

Met twee verzen uit het boek van de profeet Jeremia, hoofdstuk 9, de verzen 22 en 23, staaft Luther dus zijn keuze, in Lc. 1:50-53 een zesvoudig werk van God te zien. Ik citeer deze twee verzen uit het boek van de profeet Jeremia naar de nieuwe NBG-vertaling:

‘De wijze moet zich niet beroemen op zijn wijsheid,
De sterke niet op zijn kracht,
De rijke niet op zijn rijkdom.
Wil iemand zich op iets beroemen,
laat hij zich erop beroemen dat hij mij kent,
inziet dat ik, de HEER, dit land liefde schenk,
rechtvaardigheid en recht,
want daar schep ik behagen in
- spreekt de HEER.’

Waar in het Nederlands vertaald werd met ‘zich beroemen’, daar schrijft Luther: ‘prangen’. Dit werkwoord is in het Duits al lang in onbruik geraakt. De betekenis ervan was in Luthers tijd ongeveer die van het vandaag nog gebruikelijke werkwoord ‘pronken’. Tevergeefs zal men in Lc. 1:51b naar een equivalent voor dit werkwoord zoeken, maar voor Luther is duidelijk dat iemand die hoogmoedig is, de eer niet aan God geeft, aan wie volgens zijn overtuiging *alle* eer toekomt. Iemand die hoogmoedig is, meent dat zijn eigen voortreffelijkheid alle eer, alle macht, alle rijkdom toekomt.

Kijkt men kritisch naar de keuze van Luther – twee verzen uit het boek Jeremia tot sleutel te verklaren voor de uitleg van het *Magnificat* –, dan zal men hem moeten toegeven dat er nogal veel begrippen in beide teksten

-
11. Luther, *Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt* (Martin Luther, Studienausgabe = *StuA*, vol.1, Berlin 1979, 312-313: inleiding van Martin Seils; 314-364; hier: 342, regels 21-25), in de Nederlandse vertaling van Anno Lampe OSA en Samuel Jsseling OSA, *Het Magnificat vertaald en uitgelegd door Maarten Luther 1520-1521*, Hilversum/Antwerpen 1966, 56: ‘Daarom is het nodig hier waakzaam te zijn, want wij kunnen op aarde niet leven zonder Gods goede gaven en daardoor ook niet zonder naam en eer.’
 12. Luther, *Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt* (*StuA* 1, 332, 34-36), in de zojuist al aangehaalde Nederlandse vertaling, 39: ‘Hierover zegt Jeremias IX: Laat niemand zich beroemen op zijn sterkte, rijkdom of wijsheid, maar wie op zichzelf wil roemen, die beroeme zich erop dat hij mij kent en erkent.’

voorkomen: indien iemand zich op zijn eigen wijsheid beroemt, dan *kan* men hem hoogmoedig noemen. De ‘heersers’ van Lc. 1:52a kan men terug vinden in de ‘sterken’ van Jer. 9:22. De ‘rijken’ van Lc. 1:53b zijn ook te vinden in Jer. 9:22. Vanuit zijn eigen theologische scholing had Luther vooral de Latijnse vertaling van de *Biblia Vulgata* in zijn achterhoofd, en als men de Latijnse tekst van de twee verzen uit Jeremia naast de Latijnse tekst van het *Magnificat* legt, dan valt op dat volgens Jer. 9:23 (Vulgaat: vers 24) in de Latijnse vertaling God *misericordia* scheidt: barmhartigheid. Hetzelfde woord ‘barmhartigheid’ (*misericordia*) komt in Lucas 1 twee keer voor: in vers 50 en in vers 54.

Het is dus alleszins begrijpelijk dat Luther zich gerechtigd voelt de twee verzen uit Jeremia tot sleutel van de uitleg van het *Magnificat* te verklaren. En op basis van zijn eigen ervaring met de paus en diens volgelingen past het dus ook helemaal in zijn visie dat de hoogmoedigen, die hij voor de gevaarlijkste vijanden van God en van de ‘geringen’ aanziet, zichzelf roemen. Hijzelf doet immers de ervaring op dat zijn ontdekking van Gods ‘om niet’ geschonken genade bij de paus en diens volgelingen geen gehoor vindt.

4. Het komt volgens Luther aan op Gods wijze van ‘omzien naar’ en handelen – niet op een kwaliteit van Maria

Heel belangrijk vindt Luther het dat Maria al in vers 48a van Gods omzien spreekt. Steeds weer hamert hij er op dat het op Gods omzien naar iemand aankomt en niet op een kwaliteit van Maria, niet op haar deemoed als op een deugd. Kenmerkend voor Gods handelen met zijn ‘rechter hand’ is vooral de menswording van zijn zoon. Op een wijze, die mensen nooit verwacht zouden hebben, doet God het geweldigste werk überhaupt. Alléén de ogen van het geloof zien Gods handelen met zijn rechterhand, zijn eigenlijke wijze van handelen. Een moderne uitdrukking voor dit ‘met zijn rechter hand’ of ‘met zijn arm’ zou zijn: Wat God ‘van harte’ doet. Gods ziet ‘van harte’ genadig ‘omlaag’ naar de nederigen. Hij redt ze uit de greep van de hoogmoedigen, machtigen en rijken. Juist het feit dat Maria zo gering is, geeft christenen moed, meent Luther.

Maria eert men dan ook op de juiste wijze door haar diep onder God te zien, zoals zij zichzelf naar Luthers overtuiging zag, toen zij van haar nederige staat sprak. Heel breed polemiseert Luther tegen de opvatting dat het Latijnse woord *humilitas* in vers 48a ‘deemoed’ zou betekenen. Geen sprake van! Er staat immers in de Griekse tekst niet het woord *tapeinophrosyne*, dat men als ‘deemoed’ zou kunnen vertalen, maar het woord *tapeinosis*, nederigheid. Waarschijnlijk is Luther hier schatplichtig aan Erasmus’ *Novum*

Instrumentum en aan diens *Annotationes*.¹³

Als men Maria maar niet ten koste van God verheft, dan mag men haar ‘rein’ noemen, ‘moeder Gods’ – Luther rijgt een hele krans van lofprijzingen aan elkaar. Maar wel te verstaan: Maria is alléén te prijzen als voorbeeld van Gods ‘omzien’.

Dat God aan het kruis van Zijn Zoon het grootste werk überhaupt verricht heeft, dat kan alléén diegene accepteren die in Hem gelooft. Iets anders is Gods handelen, zoals ieder mens, ook een ongelovige, het kan zien. Dat een wolf een schap opvreet, dat een sterk leger een zwak leger overwint, dat ziet iedereen. Daar is geen geloof voor nodig. Maar dit handelen Gods is volgens Luther zijn werk met zijn linkerhand. Dit werk doet God niet ‘van harte’. Het verschil tussen deze twee wijzen van Gods handelen heeft Luther in de colleges voor zijn studenten ontwikkeld en vervolgens in dit geschrift in de volkstaal ontvouwd.

God ziet om naar Israëel dat hem dient – niet op de nakomelingen van Abraham naar het vlees, maar op de mensen die in Hem geloven.

God ziet om naar de nederigen. Hij verheft ze – maar dan niet in die zin dat hij bijvoorbeeld op de plaats van een tirannieke vorst een eenvoudige burger zet. Neen, als een vorst zich misdraagt, zal God hem afzetten. Maar de opvolger zal de zoon van die afgezette vorst worden. God verlaagt en verhoogt dus niet op de weg van sociale omwenteling.

Deze uitspraken in de uitleg van het *Magnificat* zijn in zoverre voor de duiding van de Boerenoorlog van belang, als hier al ver voor het begin ervan duidelijk wordt dat van Luther absoluut geen toestemming voor welke vorm van oproer dan ook te verwachten was. Hij verwachtte dat God zelf zou ingrijpen om schuldige heersers te straffen. In een lange excurs weidt hij uit over het verschil tussen ‘in zijn recht staan’ en ‘het eigen gelijk doorzetten’. Onderdeel van het geloof dient volgens Luther de ‘vreze Gods’ te zijn. Luther vindt het erg belangrijk dat een christen God vreest. Deze ‘vreze Gods’ heeft zowel de betekenis van ‘eerbied’ als ook van ‘vrees voor straf’. Vooral wie hoog staat moet God vrezen, want anders vertrouwt hij op zichzelf en dan loopt het verkeerd met hem af. Anderzijds laten Abraham, David en koningin Esther zien, dat een hoge maatschappelijke status niet per se gevaarlijk hoeft te zijn.

13. Erasmus van Rotterdam, *Annotatio* bij Lc. 1:48 (*Opera omnia*, vol. VI/5, ed. P.F. Hovingh, Amsterdam etc. 2000, 464, 516-520): “Humilitatem ancillae.” *Tapeinosin*. Vt intelligas paruitatem, non animi virtutem quam suo vocabulo Graeci vocant *tapeinophrosynen*. Nec est “respexit humilitatem”, sed “aspexit ad humilitatem” (*epeblepsen epi ten tapeinosin*), vt sit contrarium ei quod est auersari, sitque sensus: et sim infima ancilla, tamen non est auersatus a me.’

5. De keuze van Müntzer: Lucas 1 gelezen als politieke kritiek en als kritiek op Luthers opvatting van het geloof

Thomas Müntzer had heel andere ervaringen opgedaan dan Luther. Wat de kerk van Rome betreft, was ook hij erg kritisch. Aan dit front strijdt hij dus net zoals Luther. Maar voor Müntzer vormen Luther en diens volgelingen een tweede front. Luther – door Müntzer getypeerd als het ‘sanft lebende Fleisch zu Wittenberg’ – verdoezelt dat men alléén door bitter lijden tot het geloof komt. Luther misleidt het ‘arme volk’, vindt Müntzer.

In zijn zogenaamde ‘Fürstenpredigt’ probeert Müntzer op 13 juli 1524 tevergeefs keurvorst Frederik de Wijze en diens broer hertog Johan de Bestendige voor zichzelf en voor zijn visie op het geloof in te nemen. In de tweede helft van de maand juli 1524 schrijft Müntzer zijn uitleg van Lucas 1. Hij moet intussen alles wat hij publiceert aan de censor voorleggen. Op 1 augustus 1524 moet hij dan opnieuw voor de twee Saksische heersers verschijnen. In de nacht van 7 op 8 augustus 1524 vlucht Müntzer uit zijn woonplaats Allstedt, en een maand later ook uit Mühlhausen. De bedreiging kwam voor Müntzer wel erg dichtbij.

Müntzer was priester, geen monnik, maar ook voor hem speelde het *Magnificat* een belangrijke rol. Want ook in het brevier van een priester was het voorgeschreven als dagelijks gebed. Müntzer gaf het *Magnificat* al een prominente plaats in zijn ontwerp voor een mis in de Duitse volkstaal uit het jaar 1523: *Deutsches Kirchenamt*. In deze liturgie gaf Müntzer ook het lied van Hanna, de moeder van de profeet Samuël, een plaats. Ik citeer uit de nieuwe NBG-vertaling de verzen 1 Sam. 2:6-10, met een enkele inkorting:

De Heer doet sterven en doet leven,
zendt naar het dodenrijk en leidt eruit omhoog.
De HEER maakt *arm* en hij maakt *rijk*,
vernedert diep en heft hoog op
De zwakke en *de arme helpt hij overeind*,
hij haalt hen uit het stof en uit het slijk.
Tussen de edelen zet hij hen neer ...

...

Die hem trouw zijn, behoedt hij op hun pad,
maar de zondaars komen om in het duister.

...

De HEER spreekt recht over heel de aarde ...

Müntzer zal in zijn uitleg van Lucas 1 dit lied van Hanna niet citeren. Ik zelf heb het erbij gehaald om te laten zien bij welke traditie van oudtestamentische kritiek op de machtigen Müntzer bijvoorbeeld heeft kunnen aansluiten, en ik heb enkele woorden gecursiveerd om te verduidelijken hoe dicht deze

tekst bij het *Magnificat* staat.

In 1524 legt Müntzer het hele hoofdstuk 1 van het evangelie volgens Lucas uit. Er zijn twee versies van zijn exegese overgeleverd. De titel van de langere versie is duidelijk polemischer: *Het uitdrukkelijk aan de kaak stellen van het verkeerde geloof, door het getuigenis van het evangelie van Lucas aan de ontrouwe wereld voorgelegd, teneinde de ellendige erbarmelijke christenheid te herinneren aan haar dwaling*. De kortere draagt als titel: *Getuigenis over het eerste hoofdstuk van het evangelie van Lucas door Thomas Müntzer, aan de hele christenheid voorgelegd om te beoordelen*. Mogelijk was deze kortere versie bestemd voor de censor. Ik beperk me nu tot enkele opmerkingen over de langere versie.

Evenals Luther gaat ook Müntzer vanzelfsprekend ervan uit dat men één bijbelse tekst door een ander kan en mag verklaren. Dus beschrijft hij zijn eigen rol als die van een werktuig van God met twee verzen uit boeken van oudtestamentische profeten, te beginnen met Ez. 8: 8 (Vulgaat). Ik vertaal zo letterlijk mogelijk: 'Toen zei Hij [de Heer] tot mij: "Menskind, graaf nu in de muur." En toen ik in de muur gegraven had, ziedaar, een deur.' Müntzer mocht erop vertrouwen dat lezers en lezeressen van zijn tijd wisten wat er in de bijbelse tekst op volgde: de profeet zag de afgoderij van het volk Israël. Müntzer ziet zich dus geroepen om als werktuig van God op te treden tegen afgoderij in zijn eigen tijd. In zijn eigen tijd ontwaart Müntzer mensen die God tot een onbeduidend, geschilderd poppetje willen maken, in zijn woorden 'zu einem gemalten Männlein'. Vervolgens beschrijft Müntzer zijn eigen rol met drie verwijzingen naar teksten uit het boek van de profeet Jeremia. Gods woord is als een hamer die een rots verbrijzelt (Jer. 23:29). Hijzelf, Müntzer, draagt een hamer in opdracht van God. Hij moet volgens Jer. 1:10 uitrukken en verwoesten, vernietigen en afbreken, opbouwen en planten. Hij moet volgens Jer. 1:18 een ijzeren zuil zijn, een bronzen muur, om stand te houden.

Zijn interpretatie van het *Magnificat* is kritisch tegen de machtigen. Dat wordt bijvoorbeeld uit het volgende citaat uit zijn uitleg duidelijk:

'De geweldigen heeft hij [God] van de stoel gestoten, omdat zij het christelijk geloof durven te regeren. Zij willen bepalen hoe men dit christelijk geloof dient te begrijpen. En toch denken ze er niet aan te leren hoe men tot dit geloof komt. Ze willen ook niet toestaan dat iemand dit leert. Maar zij willen wel alle mensen veroordelen. Zij willen de oversten zijn, zodat men hen meer dan alle anderen vreest, aanbidt en eert.'¹⁴

14. Thomas Müntzer: 'Ausstrückte emplössung des falschen Glaubens ...', in: Thomas Müntzer, *Schriften und Briefe*. Kritische Gesamtausgabe, unter Mitarbeit von P. Kirm hrsg. von G. Franz, Gütersloh 1968, 284, regels 17-29.

De discussie tussen hemzelf en Luther moet in het openbaar gevoerd worden, vindt Müntzer. Luther en zijn medestanders willen dat niet. Zij willen alléén over het geloof oordelen. Maar ze *vinden* geen geloof, bij God noch bij mensen. Ze stelen de Heilige Schrift. Ze willen de gewone man niet in staat stellen om even goed te kunnen oordelen als zij. Hier vecht de revolutionair van de tweede golf, Müntzer, tegen de revolutionair van de eerste golf, Luther. Luther en zijn medestanders willen ‘eer en bezit’, en dat zijn gevaarlijke wensen gezien de woorden van het *Magnificat* tegen de ‘hoogmoedigen’ en de ‘rijken’. Müntzer wil de gewone man leren zich niet langer te laten misleiden. Luthers opvatting van geloof volstaat volgens Müntzer met: ‘God zal het doen, ik wil alléén geloven.’¹⁵ Maar zonder groot beven en verdriet is er geen geloof, beweert Müntzer. God kan alléén *die* mens in genade aanzien en zijn geloof vermenigvuldigen, die Gods komst met het hoogste beven en met vreze verdraagt.¹⁶ Zonder vreze Gods is er geen geloof.¹⁷ Wie al te makkelijk gelooft, toont een lichtvaardig hart.¹⁸ Pas de vreze Gods geeft de Heilige Geest de ruimte. Door dit proces moet een mens heen.¹⁹ Luther en de zijnen zijn erger dan de paus, zegt Müntzer nu. De paus is maar een lummel. Luther en zijn volgelingen gaan op de ‘hartelijke droefheid’ van de uitverkorenen niet in. Ze prediken op hun onbeschaamde manier dat de arme man zich door de tirannen moet laten uitzuigen.²⁰ Hebben vroeger priesters en monniken het licht der wereld door een deksel verduisterd, nu maken Luther en de zijnen een deksel van de Heilige Schrift. Bij Müntzer is tenminste even intensief als bij Luther sprake van de ‘vreze Gods’, maar de inhoudelijke invulling van wat vreze Gods is, verschilt hemelsbreed. De vreze Gods krijgt bij Müntzer een veel zelfstandigere rol toebedeeld. Zij is niet alléén de keerzijde van het vertrouwen dat zich op God richt, maar noodzakelijk voor het komen tot geloof.

6. Het *Magnificat* – voor velerlei uitleg vatbaar.

Het zou een buitengewoon boeiende reeks van boeken opleveren een geschiedenis te schrijven van de uitleg van het *Magnificat* door de geschiedenis van de christelijke kerken heen. Ik duid heel kort aan welke hoofdlij-

15. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 272, 5v.

16. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 272, 18-22.

17. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 272, 30-33.

18. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 273, 30-32.

19. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 274, 10-12.

20. Müntzer, ‘Aussgetrückte emplössung’, ed. Franz, 275, 30-33.

nen ik tot nu toe gevonden heb.

De evangelist Lucas interpreteert de armoede van Maria als een gegeven. Volgens Lc. 2:24 kan ze immers als dankoffer voor de geboorte van haar zoon Jezus alleen maar tortelduiven offeren. Zo'n bescheiden dankoffer brengen alléén arme lieden.

Een belangrijke wissel voor de interpretatie van de situatie van Maria plaatst Origenes. Tegenover de heidense wijsgeer Kelsos houdt hij vast aan Maria's armoede, maar daarnaast prijst hij haar deemoed. Hiëronymus bouwt daar op voort. Ook hij beklemtoont Maria's armoede – en haar deemoed.

Vereenvoudigd gezegd gaan er voortaan drie lijnen van interpretatie uiteen: de klemtoon op Maria's armoede, de klemtoon op Maria's deemoed en een stapsgewijze verhoging van Maria's sociale status. In de Oosters-Orthodoxe Kerk kan men een heel vanzelfsprekende klemtoon op Maria's instemming vinden. Het actieve antwoord van Maria op de aankondiging van de engel dat zij een zoon zou baren die zou heersen zonder einde – 'De Heer wil ik dienen: laat er met mij gebeuren wat u hebt gezegd' (Lc. 1:38) –, is voor vele Oosters-Orthodoxe theologen een bewijs dat zij uit vrije wil ingestemd heeft met Gods keuze en dat zij daarmee een verdienste heeft verworven.

In de Westerse kerk daarentegen hebben de uiteenzettingen tussen Augustinus en zijn verschillende tegenstanders over de leer van Gods genade ertoe genoodzaakt een balans te zoeken tussen Gods genade enerzijds en Maria's inbreng anderzijds. Naarmate de kerk geïntegreerd werd in eerst de antieke en later de middeleeuwse maatschappij, werd Maria steeds meer vereerd als een ook maatschappelijk belangrijke vrouw, ja zelfs als een koningin der hemelen. Meer en meer kwam de klemtoon te liggen op haar deemoed als op een deugd. Bernardus van Clairvaux schreef bijvoorbeeld: 'Indien je de maagdelijkheid van deze nederige niet kunt navolgen, volg dan tenminste de nederigheid van deze maagd na.' En: 'Als je dus in Maria de maagdelijkheid slechts kunt bewonderen, streef er dan naar om haar nederigheid na te volgen en dit zal je voldoende zijn. Maar als je maagdelijk bent en bovendien nederig, dan ben je groot, wie je ook bent.'²¹

De exegeses van Luther en Müntzer laten zich in dit licht beschrijven als twee bijzonder invloedrijke pogingen om aan de hand van de zeer bekende tekst van het *Magnificat* hun eigen visie van Gods handelen met mensen te ontvouwen.

21. Bernardus van Clairvaux: *In laudibus virginis matris*, homilia I, 5.6 (Editiones Cistercienses, Romae 1966, vol. 4, 17, 23-24; 18, 22-24). Hier in de vertaling van Th. Bell, *Honing uit de rots*. Teksten van Bernard van Clairvaux, vertaald en ingeleid door Th. Bell, Zoetermeer 2001, 66, 67.

Zusammenfassung.

Erfahrungen spielen eine entscheidende Rolle bei der Interpretation auch derjenigen Texte, die man als richtungsweisend für das eigene Leben betrachtet. Das zeigt sich bei einem Vergleich von Luthers Auslegung des *Magnificat* (Lk. 1,46b-55) mit Thomas Müntzers Exegese des gesamten ersten Kapitels des Lukasevangeliums. Luther betrachtet aufgrund seiner Erfahrungen mit dem Papst und der päpstlichen Kurie vor allem die 'Hoffärtigen' als Feinde Gottes. Er interpretiert das *Magnificat* mit Hilfe der Verse Jer. 9, 22 und 23, in denen das 'sich rühmen' eine große Rolle spielt und die deswegen geeignet sind, die 'Hoffärtigen' als die wichtigsten Feinde Gottes anzuprangern. In Marias Lobpreis hebt Luther hervor, daß Gott in die Tiefe sehe und daraus errete. Müntzer kritisiert die 'Gewaltigen', den Papst, ganz besonders aber auch Luther und dessen Anhänger: sie verkündeten auf ihre unverschämte Weise, die einfachen Leute müßten sich durch die Tyrannen aussaugen lassen, und predigten nicht den wahren Glauben. Sein Bewußtsein, von Gott gesandt zu sein, stützt Müntzer mit Zitaten aus dem Buch Jeremia. Die Berufung auf Verse aus diesem Prophetenbuch hat bei Luther eine ganz andere Funktion erfüllt. Dieser Aufsatz bündelt einige Ergebnisse der in der ersten Anmerkung genannten Monographie.